

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ НА ОСНОВІ МОТИВАЦІЙНОГО МЕХАНІЗМУ

METHODOLOGICAL APPROACHES TO THE STUDY OF STATE REGULATION OF SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF RURAL AREAS BASED ON THE MOTIVATIONAL MECHANISM

Удосконалено структуру системного підходу як методологічної основи дослідження державного регулювання розвитку сільських територій, який реалізується через генетичний (проявляється у пошуку як успадкованих елементів у сільському розвитку, і у мінливості під впливом різних умов), структурно-функціональний (яскраво виражений проявом головної функції існування сільських поселень – розвитком виробничої та ресурсної бази створення надійної продовольчої системи держави) та відтворювальні аспекти (передбачає вивчення закономірностей розвитку сільських територій під впливом різних зовнішніх стимулів соціальної та економічної сфер за фазами простого та розширеного відтворення).

Дістали подальшого розвитку підходи до дослідження державного регулювання розвитку сільських територій, а саме: процесний підхід (пов'язаний із прийняттям мотиваційного механізму державного регулювання розвитку сільських територій як процесу); синергетичний підхід (дозволяє скоординувати реалізацію проектів – мотиваторів соціально-економічного саморозвитку через ефект синергії всіх адміністративно-територіальних рівнів та рівнів аграрної економіки); інституційний підхід (дає можливість враховувати позаекономічні фактори державного регулювання розвитку сільських територій: демографічні, природно-кліматичні, географічні, політичні та вплив метаекономічних тенденцій); Міждисциплінарний підхід дозволяє перекласти методологічний інструментарій психології та соціології для розкриття сутності елементів мотиваційного механізму індивідуума та соціуму в РСТ, у тому числі при дії різних екзогенних та ендогенних факторів.

Синергетичний підхід сприяє розкриттю освіти та самоорганізації моделей розвитку сільських територій як відкритих динамічних систем на основі самомотивації та зовнішніх стимулів впливу на соціально-економічні процеси, формування точок зростання сільських територій, взаємозв'язку різних рівнів дослідження, а також прояви ефекту мотивації на мікро-, мезо- та макрорівнях сільської економіки.

Відтворювальний аспект системного підходу передбачає вивчення закономірностей розвитку сільських територій під впливом різних зовнішніх стимулів соціальної та економічної сфер за фазами простого та розширеного відтворення. У кожній фазі соціального та економічного відтворення проявляються специфічні особливості мотиваційного механізму, які зачіпають усі територіальні рівні (сільський населений пункт, муніципалітет (округ), регіональний, національний та міжнародний). Соціальне відтворення на сільських територіях виявляється у захисті сільських територій від вимирання, усунення тенденцій зростання населених пунктів без населення, підвищення тривалості життя з урахуванням розвитку доступної системи охорони здоров'я, комунаційної інфраструктури та багатьох інших аспектів життєдіяльності населення.

Ключові слова: дослідження державного регулювання, методологічні підходи, моти-

ваційний механізм, сільські території, соціально-економічний розвиток.

The structure of the systemic approach has been improved as a methodological basis for the study of state regulation of the development of rural areas, which is realized through the genetic (manifested in the search for inherited elements in rural development, and in variability under the influence of various conditions), structural and functional (clearly expressed by the manifestation of the main function of the existence of rural settlements - the development of the production and resource base of the creation of a reliable food system of the state) and reproductive aspects (presupposes the study of the patterns of development of rural areas under the influence of various external stimuli of the social and economic spheres in the phases of simple and extended reproduction).

Approaches to the study of state regulation of the development of rural areas have received further development, namely: the process approach (related to the perception of the motivational mechanism of state regulation of the development of rural areas as a process); synergistic approach (allows to coordinate the implementation of projects - motivators of socio-economic self-development due to the synergy effect of all administrative-territorial levels and levels of the agrarian economy); institutional approach (makes it possible to take into account non-economic factors of state regulation of the development of rural areas: demographic, natural-climatic, geographical, political and the influence of meta-economic trends);

An interdisciplinary approach allows translating the methodological tools of psychology and sociology to reveal the essence of the elements of the motivational mechanism of the individual and society in PCT, including under the influence of various exogenous and endogenous factors.

The synergistic approach contributes to the disclosure of education and self-organization of rural development models as open dynamic systems based on self-motivation and external stimuli influencing socio-economic processes, the formation of growth points of rural areas, the interconnection of different levels of research, as well as the manifestation of the effect of motivation on micro-, meso- and macro-levels of the rural economy.

The reproductive aspect of the system approach involves the study of patterns of development of rural areas under the influence of various external stimuli of the social and economic spheres in the phases of simple and extended reproduction. In each phase of social and economic reproduction, specific features of the motivational mechanism are manifested, which affect all territorial levels (rural settlement, municipality (district), regional, national and international). Social reproduction in rural areas is manifested in the protection of rural areas from extinction, the elimination of the growth trends of populationless settlements, the increase in life expectancy, taking into account the development of an accessible health care system, communication infrastructure and many other aspects of the life of the population.

Key words: research of state regulation, methodological approaches, motivation mechanism, rural areas, socio-economic development.

УДК 351

DOI <https://doi.org/10.32782/rma2663-5240-2023.38.36>

Герасименко Р.В.

начальник планово-фінансового відділу Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського
ORCID ID: 0009-0008-9978-1930

Постановка проблеми. Аналіз зарубіжної та вітчизняної думки з питань сільського розвитку показав, що існують проблеми недостатнього вивчення та опрацьованості методології мотиваційного механізму державного регулювання соціально-економічного розвитку сільських територій (СЕРСТ). Відзначаючи значний внесок наявних наукових праць у формування різних підходів до драйверів державного регулювання розвитку сільських територій (РСТ), проте вважаємо, що наявні результати не охоплюють всього спектра питань у цій галузі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукові дослідження не розкривають мотивів розвитку сільських територій в умовах різних регіонів України на середньострокову та довгострокову перспективу. З нарощуванням процесів урбанізації виникає проблема збереження сільських населених пунктів, ведеться пошук нових форм сільського розселення, включаючи комбінований сільсько-міський формат. Обґрунтуванням є процеси трансформації сільських поселень, розглянуті в роботах О. Д. Гудзинського, С. М. Судомира, Ю. С. Гудзинської [1], В.Г. Герасимчука [2], С. Г. Кафлевської, О.П. Красноюка [3], викликані демографічними змінами, міграцією, відхідництвом робочої сили, поглибленням між- та внутрішньорегіональної соціально-економічної диференціації сільських територій за якістю життя, а також адміністративно-територіальними реформами в галузі органів територіальних громад. Останнє сприяє постійному укрупненню поселень і, як наслідок, негативно впливає на соціально-економічний розвиток через проблему стиснення соціально-економічного простору сільських територій. Подолання цих проблем пов'язані з інтересами різних учасників сільського розвитку. Це інтереси суб'єктів інститутів держави як реальних носіїв влади у рамках просторової стратегії розвитку країни, доктрин продовольчої безпеки та реалізації аграрної та економічної політики у сільській місцевості; інтереси підприємництва та господарюючих структур у рамках доступу до широкої виробничої ресурсної бази (чинників «праця» та «земля»); інтереси сільських мешканців у збереженні ідентичного середовища життєдіяльності. Комплекс цих інтересів – складна багаторівнева система, потребує вивчення застосування системного підходу.

Постановка завдання. Метою статті є розроблення методологічних підходів до дослідження державного регулювання соціально-економічного розвитку сільських територій на основі мотиваційного механізму.

Виклад основного матеріалу дослідження. Недостатнє застосування систем-

ного підходу у дослідженнях простежується у розробках питань типологій сільських територій із соціально-економічного розвитку, а також у комплексному вивченні взаємовпливу розвитку сільського господарства та соціального розвитку територій.

Соціально-економічний розвиток включає процеси простого і розширеного відтворення його фундаментальних елементів, у тому числі відтворення сільського населення, відтворювальних процесів у сільській економіці (включаючи розширене відтворення виробничих факторів), відтворення соціального середовища. Відтворення передбачає безперервний процес відновлення життєвого циклу економічної та соціальної життєдіяльності на сільських територіях, що ширше за сприйняття підходу, наявного в дослідженнях. Тенденція звуження об'єкта застосування відтворювального підходу від сфери суспільного виробництва до людського капіталу та трудових ресурсів виправдана лише частково сформованими процесами інституційних перетворень. При зміні агрополітичної парадигми, спрямованої на підвищення ролі сільського господарства, посилення позицій України на внутрішніх та зовнішніх аграрних продовольчих ринках, потрібна нова модель комплексного розширеного відтворення соціально-економічних елементів розвитку сільських територій. Для розкриття структурних зв'язків і відносин у галузі відновлюваних життєвих циклів в аграрній економіці (на всіх стадіях виробничого циклу) і в сільському соціумі, в тому числі людей, що відбиваються на якості життя, на сільських територіях, потрібне застосування відтворювального аспекту системного підходу.

У дослідженнях присутні полярні думки щодо ефектів впливу факторів соціально-економічного розвитку сільських територій. Наприклад, у галузі науково-технічного впливу значна частина робіт з ідей цифровізації та технічної модернізації будується на вигоді від переходу до 5-го чи 6-го технологічного устрою через економічне зростання [2]. Частина дослідників вказують на те, що в сільському господарстві економічне зростання може натрапити на технологічний бар'єр з природних причин - біологічних обмежень [1], що показує неоднозначність переходу до нового технологічного укладу. На нашу думку, особливо це проявляється у рамках соціальної адаптації сільських жителів до зміни технологічних укладів в аграрному секторі. Розвиток територій пов'язаний із проривними технологіями у сільському господарстві, що може призвести до заміщення фактора «праця» наукомістким капіталом. З одного боку, нові техно-

логії, що підвищують продуктивність і продуктивність у сільському господарстві, сприяють зростанню обсягів валової продукції та самозабезпечення продовольством (позитивна сторона), з іншого – інтенсифікація аграрної галузі вивільняє робочу силу з виробничого процесу та витісняє на обмежений для попиту ринок праці, що несе соціальні ризики (негативний бік). Насправді відсутність можливості отримання трудових доходів від сільського господарства обумовлює процес економічного вибору між безробіттям, підвищенням кваліфікації під нові технологічні вимоги, підприємницькою активністю у сфері агробізнесу чи пошуком заробітку у місті. Цей вибір пов'язаний із самотивацією людини праці до підвищення своїх доходів, а також готовністю усвідомлених інвестицій у власний людський капітал (вкладення у знання та покращення підприємницьких навичок).

Низька самомотивація таких інвестицій виливається у внутрішні міграційні тенденції трудових ресурсів у міста та неаграрні галузі з високою потребою у низькокваліфікованих фахівцях. Зовнішнім стимулом мотиваційного механізму вибору доходів сільським жителем є конкурентні переваги оплати праці у різних галузях економіки, що створює ефект відхідництва в ринкових умовах. Вивчення таких процесів неможливе без застосування міждисциплінарного та синергетичного підходів.

Міждисциплінарний підхід дозволяє перекласти методологічний інструментарій психології та соціології для розкриття сутності елементів мотиваційного механізму індивідуума та соціуму в РСТ, у тому числі при дії різних екзогенних та ендогенних факторів.

Синергетичний підхід сприяє розкриттю освіти та самоорганізації моделей розвитку сільських територій як відкритих динамічних систем на основі самомотивації та зовнішніх стимулів впливу на соціально-економічні процеси, формування точок зростання сільських територій, взаємозв'язку різних рівнів дослідження, а також прояви ефекту мотивації на мікро-, мезо- та макрорівнях сільської економіки.

У дослідженнях розвитку сільських територій недостатньо повно розглянуто баланс соціальних мотивів та економічного стимулювання стосовно нових процесів. Наприклад, абсолютно це можна віднести до процесу контуризації (англ. – counterurbanization) за умов трансформації галузей економіки регіонів. У світовій практиці відзначається безліч форм контуризації [4], які розпочали виявлятися в російській дійсності, але їх особливості та прояви недостатньо вивчені для застосування у практиці розвитку сільських територій. В укра-

їнських умовах мотивами міграції у сільську місцевість виступають екологічна орієнтація мешканців великих промислових мегаполісів, формування ексурбанізації приміських сільських населених пунктів за зміни якості життя та фінансового достатку міських жителів. Багато соціальних, демографічних процесів, що виникають на сільських територіях, можна пояснити економічними причинами, що потребує широкого застосування як інституційного підходу, так і економічного імперіалізму.

Поданий вище перелік нерозкритих питань застосування системного підходу при дослідженні розвитку сільських територій не є вичерпним, але дозволяє показати важливість низки наукових підходів, на основі яких проведено дослідження та побудовано авторську концепцію.

Враховуючи багатогранність та складність предмета дослідження, а також наявність системних проблем та протиріч у соціально-економічному розвитку села, автор приходить до висновку про необхідність застосування системного підходу у методології, включаючи аспекти генетичного, відтворювального та структурно-функціонального характеру при розгляді мотиваційного механізму соціально-економічного розвитку сільських територій як системи.

Ідея системності сільського укладу простежується в роботах С. Г. Кафлевської, О.П. Краснюка [3]. Щодо сільських територій системний підхід розглядається також досить широко [2], але значна частина досліджень має точковий характер. Наприклад, у роботі О. Д. Гудзинського, С. М. Судомира, Ю. С. Гудзинської [1] системний підхід співвідноситься з формуванням стратегії РСТ.

Мотиваційний механізм СЕРСТ як система включає багаторівневу ієрархію підсистем мотивації різних суб'єктів, як індивідуумів, так і груп індивідуумів.

Системний підхід як методологічна основа цього дослідження реалізується через генетичний, структурно-функціональний та відтворювальні аспекти.

Генетичний аспект системного підходу проявляється у пошуку як успадкованих елементів у сільському розвитку, і у мінливості під впливом різних умов. Виявлення тенденцій соціально-економічного розвитку на різних проявах (якість життя, розвиток сільської економіки) будується на аналізі довгих рядів даних. Недолік інформації та глибини дослідження спричиняє негативні наслідки для формування повної картини стану сільських територій. Це виражено у ризиках неточного прогнозування

та застосування методів мотивації у реалізації аграрної політики. Так, незадоволеність потреб, закладених якості життя, має хронічний характер протягом ХХ–ХХІ ст. і виражається в усталеному розриві умов отримання доходу, проживання та доступу до соціальних послуг у сільській місцевості порівняно з міським середовищем. Наслідком є виражена довгострокова тенденція урбанізації. Ослаблення стимулів у формі державної підтримки у 90-х роках ХХ ст. призвело до загального скорочення обсягів виробництва валової продукції у високовитратних низькоприбуткових та збиткових галузях сільського господарства.

Структурно-функціональний аспект системного підходу яскраво виражений проявом головної функції існування сільських поселень – розвитком виробничої та ресурсної бази створення надійної продовольчої системи держави. Історично центральною функцією сільських населених пунктів виступало ефективне сільськогосподарське виробництво. Кадровий, фінансовий, техніко-технологічний рівні, земельний та природно-кліматичний потенціал, інформаційне та наукове забезпечення визначають можливості конкурентоспроможного розвитку сільського господарства порівняно з аналогічними виробничими галузями інших країн (формування імпортозаміщення продовольства), а також ресурсну конкуренцію між внутрішньодержавними галузями (у тому числі промисловістю та сектором нематеріальної економіки).

Трансформаційні процеси, що відбуваються в структурі сільської економіки сприяють переходу від виробництва продукції для однорідних аграрних ринків у диференційовані ринки товарів і послуг на сільських територіях (наприклад, створення бази для сільського та агротуризму), але диверсифікація економіки не змінює основних соціальних функцій сільських територій.

Відтворювальний аспект системного підходу передбачає вивчення закономірностей розвитку сільських територій під впливом різних зовнішніх стимулів соціальної та економічної сфер за фазами простого та розширеного відтворення. У кожній фазі соціального та економічного відтворення проявляються специфічні особливості мотиваційного механізму, які зачіпають усі територіальні рівні (сільський населений пункт, муніципалітет (округ), регіональний, національний та міжнародний). Соціальне відтворення на сільських територіях виявляється у захисті сільських територій від вимирання, усунення тенденцій зростання населених пунктів без населення, підвищення тривалості життя з урахуванням розвитку

доступної системи охорони здоров'я, комунікаційної інфраструктури та багатьох інших аспектів життєдіяльності населення.

Економічне відтворення на всіх фазах (виробництво, розподіл, обмін та споживання) пов'язане зі зміною галузевої структури та технологій в економіці сільських територій, але при цьому на всіх рівнях зберігаються тенденції, властиві проявам стійких закономірностей відтворювального процесу у сільському господарстві. Системний підхід дозволяє при дослідженні мотиваційного механізму розвитку показати цілісність процесів, що відбуваються на селі, визначити взаємозв'язки між факторами та умовами життєдіяльності, соціальних змін та господарських процесів на різних рівнях масштабу економіки та територіального управління, актуальні цілі та вектор розвитку сільських територій залежно від їх фактичної кон'юнктури.

Генетичний аспект системного підходу у дослідженні дозволить виявити джерела та передумови для реалізації мотиваційного механізму РСТ на основі вивчення еволюції та трансформації сільських територій, недоліків та суперечностей у розвитку та застосуванні різних стимулів, визначити та спрогнозувати ефекти від стимулювання на основі спадковості та мінливості соціально-економічного середовища у межах типології сільських територій регіонів.

Структурно-функціональний аспект системного підходу у дослідженні дозволяє виділити структуру та елементи процесу мотивації соціально-економічного розвитку сільських територій, визначити їх функції у різних регіональних умовах.

Відтворювальний аспект системного підходу дає можливість розглядати в єдності всю систему процесу соціального та економічного відтворення сільських територій, оцінювати застосування стимулювання та формування внутрішніх мотивів розвитку на різних стадіях відтворення, сформулювати стратегії соціально-економічного розвитку.

Процесний підхід у дослідженні пов'язаний із сприйняттям мотиваційного механізму СЕРСТ як процесу. Цей підхід є міждисциплінарним та найважливішим як в адміністративно-територіальному управлінні, так і в галузі вивчення мотивації (процесуальні теорії мотивації). З боку дослідження розвитку сільських територій процесний підхід дозволяє враховувати особливості змін, циклічність соціальних та економічних процесів, закономірності формування горизонтальних взаємозв'язків між елементами якості життя та сільськогосподарським виробництвом. Вхідним елементом тут є потреби у розвитку всіх

суб'єктів (сільських жителів, сільгосптоваровиробників, носіїв аграрної політики), а вихідним – досягнення цілей РСТ на основі задоволення цих потреб (у досягненні еталонної якості життя, у продовольчих ресурсах, у підвищенні доходів та ефективності сільської економіки). Виявлення причин незадоволеності потреб у соціально-економічному розвитку пов'язане з визначенням усіх груп потреб суб'єктів та їх відповідності вимогам до якості життя, умов формування інтересів та мотивів у розширенні виробничої бази та кінцевого виробництва сільськогосподарської продукції. Процесний підхід дозволяє проводити моніторинг динамічної зміни соціально-економічного стану сільських територій на основі ретроспективної діагностики та формсайту.

Синергетичний підхід дає можливість досліджувати процеси самомотивації РСТ як складної відкритої системи. Він застосовується до процесу стимулювання одноосібного аграрного виробництва в умовах системної кризи, пріоритету в територіальному управлінні бізнес-структурами з урахуванням соціальної орієнтованості господарювання. Синергетичний підхід заснований на нелінійності та нерівноважності процесів сільського розвитку, що передбачає безліч непередбачуваних альтернативних варіантів майбутнього сільських територій та сільського господарства, неможливості досягнення моделей суспільної та ринкової рівноваги. Територіальний розвиток має завжди тривалий часовий тренд, і різкі альтернативні варіанти можуть виникнути лише під впливом несподіваної точки (події – флуктуації) у цьому тренді з багатоваріантними сценаріями. Зміна соціальних, економічних та інших аспектів сільського життя часто має логічні послідовні причини культурного, техніко-технологічного, соціально-економічного характеру, тому нелінійність проявляється тільки в окремих економічних процесах сільськогосподарського виробництва (наприклад, при аналізі великих даних про ринкові ціни на продовольство на сільськогосподарських ринках, а також при одночасному моніторингу показників розвитку всіх сільських населених пунктів (при їх динамічній зміні). У нелінійних системах при прояві теорії хаосу виникають наслідки незворотності еволюційних процесів (при цьому прихильники теорії часто ігнорують протилежне – деградацію процесів), біфуркації (розгалуження) варіантів розвитку подій. За логікою теорії, в нелінійних системах виникає хаос, необхідний для виходу системи на інший рівень, тобто свого роду самовдосконалення, лежить в основі механізму узгодження темпів еволюції, об'єд-

нання простих систем у складні і призводить до нового порядку, що застосовно тільки до частини, а не до всієї соціально-економічної системи сільських територій. Питання нерівноважності розвитку впирається в дискусійні питання про можливість (неможливість) досягнення економічного (ринкового), соціальної рівноваги у сільськогосподарському виробництві та сільському житті.

Синергетичний підхід пов'язують з низкою ефектів, у тому числі резонансних (ефект метелика, віяловий ефект).

У відповідь на конкретні стимули мотиваційного механізму система розвитку сільських територій стає більш чуйною у формі мультиплікаційних внутрішніх та зовнішніх змін. Як приклад можна розглянути впровадження інновацій у процес виробництва, що суттєво змінює ефективність у сільському господарстві. Ще один приклад – довгострокові зміни врожайності зернових культур протягом 170 років, коли врожайність у провідних країнах світу розпочала позитивну динаміку зростання після 1940 р. у зв'язку з нарощуванням технічних, біологічних (зокрема селекційних та генетичних) інновацій.

Ефект синергії вертикального охоплення всіх рівнів аграрної економіки (мікро-, мезо-, макроекономіки) пов'язаний з одночасним наскрізним впливом стимулів мотиваційних інститутів розвитку на формування продовольчої самодостатності країни та створення високого рівня якості життя людей на сільських територіях.

Синергетичний підхід у дослідженні мотиваційного механізму СЕРСТ дозволяє скоординувати реалізацію проектів – мотиваторів соціально-економічного саморозвитку через ефект синергії всіх адміністративно-територіальних рівнів та рівнів аграрної економіки. Він спрямований на формування «точок зростання» сільських територій сприяють виникненню синергетичних ефектів від мотиваційного впливу.

Інституційний підхід у дослідженні дає можливість враховувати позаекономічні фактори соціально-економічного РСТ: демографічні, природно-кліматичні, географічні, політичні та вплив метаекономічних тенденцій.

Особливу роль мотиваційному механізмі грають інститути та її елементи (актори, агенти, мотиватори, інституції), які мають складну організаційну форму. Інституційний підхід дозволяє пояснити закономірності впливу на соціально-економічний розвиток різних економічних інститутів, у тому числі інноваційного, інвестиційного та інфраструктурного, розробляти інституційні мотиватори, враховувати трансакційні витрати

(облік опортуністичної поведінки суб'єктів розвитку; витрати інформації, витрати на захист прав власності у сільському господарстві), екстерналії для мешканців сільських територій від розвитку аграрного сектору. Основна функція інституційного підходу – вивчення формування життєвих циклів основних інститутів мотиваційного механізму розвитку сільських територій: процеси їх формування, трансформації у різних регіональних умовах, а також екзогенних та ендогенних факторів.

Ефективність соціально-економічного розвитку пов'язана зі створенням інституційних мотиваторів, таких як активна державна підтримка економічної та інвестиційної активності, стимулювання соціальних інфраструктурних перетворень, активізація економічних інтересів щодо розширення виробництва галузей, що не забезпечують продовольством національну економіку (формування продовольчого самозабезпечення). Інституційний підхід дозволяє вивчати роль, місце інституту державної влади у відповідності соціальних та економічних інтересів різних учасників комплексного розвитку сільських територій, про-

ектувати інститути мотиваційного механізму з урахуванням якості життя сільського населення та ресурсів продовольчого самозабезпечення населення країни.

Інституційний підхід реалізовано у дослідженні активізації інвестиційного, інноваційного та інфраструктурного інститутів мотиваційного механізму СЕРСТ.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Система менеджменту інституціональної трансформації економіки України (теоретико-методологічний аспект) : колективна монографія / [Гудзинський О. Д., Судомир С. М., Гудзинська Ю. С. та ін.]; за заг. ред О. Д. Гудзинського. К. : Аграр Медіа Груп, 2012. 771 с.

2. Герасимчук В.Г. Розвиток підприємства: діагностика, стратегія, ефективність. К. : Вища школа, 1995. 265 с.

3. Кафлевська С. Г., Краснюк О.П. Основні шляхи посилення мотивації праці у сільському господарстві. Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки). 2013. № 3(23). С. 105-108.

4. Хаєт Г.Л. Мотивація як циклічний процес багатокритеріальної оптимізації та прийняття рішень. Продуктивність. 2004. № 3. С. 7-17.